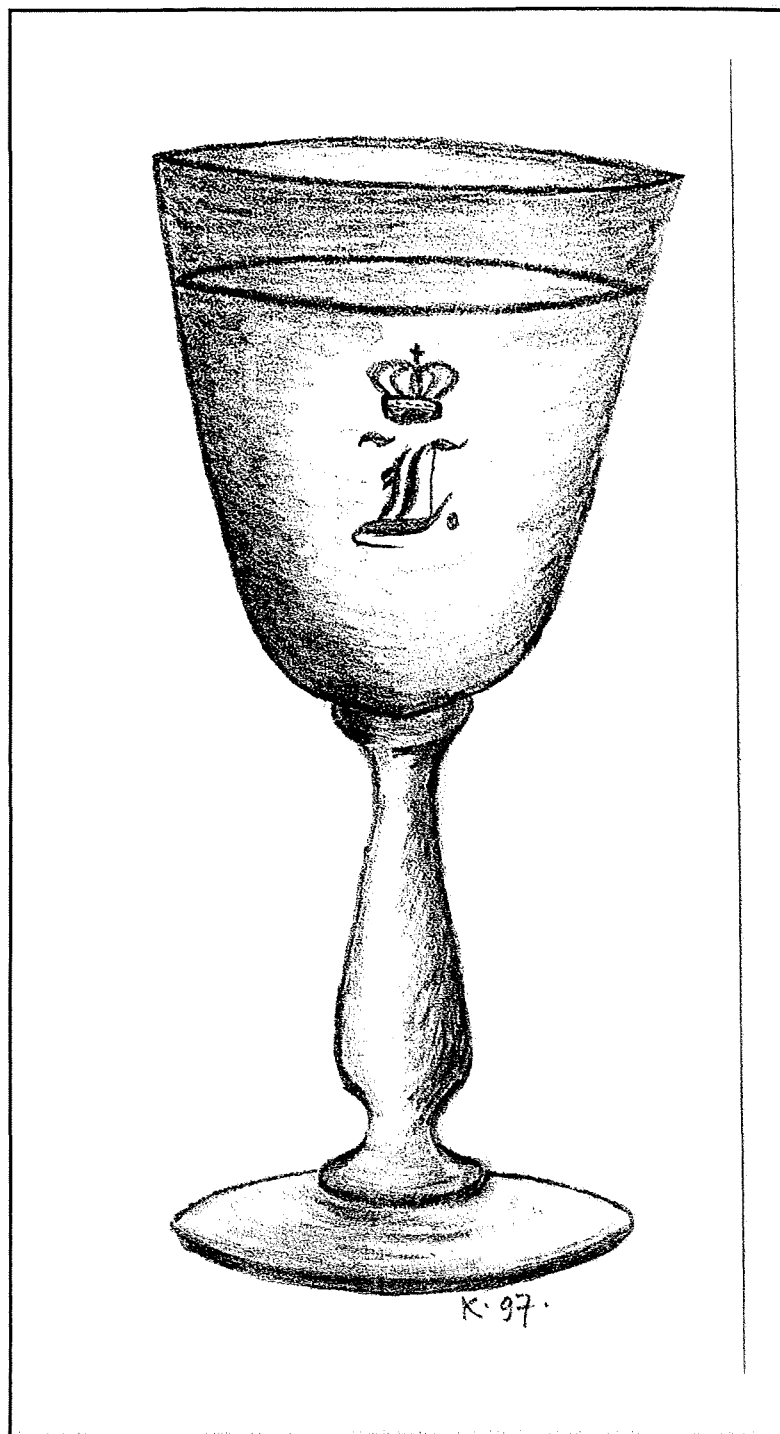

LIMMARED

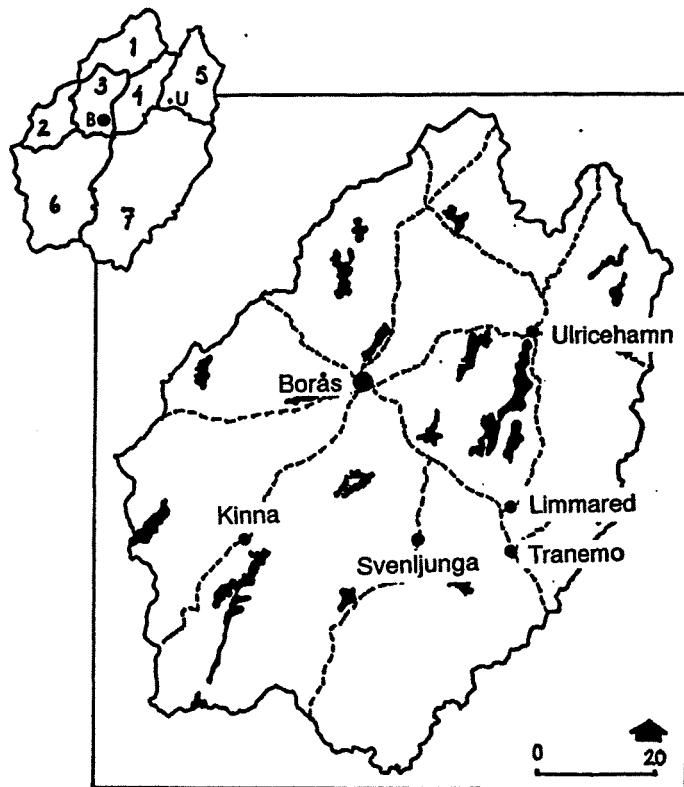
*- en skogsbygds industriella utveckling -
eller
från kristallglas till hyvlade trävaror*

Inledning

Den här berättelsen är sagan om den framgångsrike översten som förverkligade sina drömmar om ett eget glasbruk. Men bara delvis. Det är framförallt en beskrivning av en bygds utnyttjande av den lokala skogsråvaran i dess industriella utveckling under 250 år - från glasbruk till sågverk. Syftet med den här essän är därför att ge en historisk bild av den skogsrelaterade industrins framväxt i en typisk västgötsk skogsbygd, och också hur man tillvaratagit den skogliga resursen på olika sätt under två industriepoker. I den utsträckning det är möjligt görs ett försök att koppla bygdens industriella utveckling till dess påverkan på landskapet.

Limnareds glasbruk, beläget i Södra Åsarps socken, Kinds härad, Älvsborgs län, är Sveriges äldsta aktiva glasbruk. Denna industri har präglat trakterna kring Limnared inte bara som viktigaste arbetsgivare under mer än två hundra år, utan också som landskapsdanare då bygdens lokala råvaror exploaterats. Med ändrad syn på skogens ekonomiska värde har glasbruket under historiens lopp också kommit att avknoppa en sågverksrörelse, Limnareds Skogar AB. Denna industri har successivt kommit att komplettera glasbrukets roll som viktig arbetsgivare och ta över dess roll som landskapsdanare.

Figur Karta över Sjuhäradsbygden

1. Gäsene härad
2. Bollebygds härad
3. Vedens härad
4. Ås härad
5. Redvägs härad
6. Marks härad
7. Kinds härad

Tjugotusen daler silvermynt i plåtar

Efter oförskräckt, tappert och frimodigt uppträdande vid Odensta Sund och Fredrikshald, utnämndes Gustaf Ruthensparre till major av konung Karl XII. Hans militär bana började med kaptens befattning vid Älvsborgs regemente och fortsatte med det blodiga slaget vid Hälsingborg år 1710, striderna vid bland andra Stralsund och Damgarten. Karriären fortsatte och Ruthensparre befordrades till generaladjutant och kort därefter överstelöjtnant. Hans sista militära merit blev deltagandet i det av hattpartiet igångsatta kriget mot Ryssland, där han erhöll överstes rang, heder och värdighet innan han begärde avsked från krigstjänsten för att bosätta sig i Limmared och istället ägna sig åt sitt stora intresse - glastillverkning (AB Fredr. Brusewitz, 1940). Den 13 maj 1729 kungjordes på det ordinarie domartinget i Kinds härad Gustaf Ruthensparres köp av Limmareds säteri, en egendom som omfattade ett stort antal gårdar i nio olika socknar, alla i Kindsbygden. Köpeskillingen uppgick till tjugotusen daler silvermynt i plåtar (Limmareds Hembygdsförening, 1990).

Trakterna kring Limmared var gynnsamma för glastillverkning. Vedtillgången till de energislukande glasugnarna var riklig och därutöver bidrog faktorer som lokal tillverkning av pottaska och brytning av kvarts i grannsocknen till Ruthensparres grundande av bruket i Limmared. Vid sidan om råvarutillgången spelade också de långa avstånden till övriga svenska glasbruk en stor roll eftersom detta medförde förutsättningar för ett stort avsättningsområde. Också i det privilegiebrev som utfärdades för Limmareds Glasbruk den 10 juli 1740, poängteras den senare aspekten: "ett sådant Glasbruk är mycket nödigt och gagneligt för hela den Landsorten, som på långt, till 30 å 40 mil, är avlägset från de här i Stockholm och Skåne varande Glasbruken" (Segerblom, 1993).

Glasblåsningen kom emellertid först igång året därpå. Sannolikt berodde detta på svårigheten att anställa och behålla kunnig arbetskraft. Glasarbetarna var ett rörligt släkte och flyttade ofta mellan olika bruk. Under brukets första år uppgick arbetsstyrkan till ca tio personer varav hälften var arbets- och veddrängar. Ruthensparre hann aldrig själv få någon större utdelning på de pengar han investerat i glasbruket. Han dog redan 1749, men säteriet gick ändå vidare i släkten under närmare 30 års tid (Limmareds Hembygdsförening, 1990).

Limmareds glastillverkning ansågs otillräcklig för att täcka det behov som fanns i början av 1800-talet, och 1826 inlämnades ytterligare två ansökningar om privilegier att starta glasbruk till kommerskollegium. Som ytterligare skäl angavs att det fanns obegränsade ved- och övriga råvarutillgångar. Privilegier utfärdades, men några bruk startades aldrig. Limmareds dåvarande ägare tog emellertid hotet på allvar och produktionen ökade med drygt 70% under perioden 1821-1828 (Limmareds Hembygdsförening, 1990). Vidare gjordes omfattande investeringar i ny teknik, och glasbruksbyggnaderna rustades upp. Utgifterna blev stora och intäkterna ökade inte i motsvarande grad. Huvuddelen av glashandeln hade tidigare ombesörjts av glasknallar som reste runt i bygden. Knallarnas resande minskade i mitten av 1800-talet och man var från brukets sida tvungen att söka sig nya försäljningskanaler. Den dåvarande brukspatronen, Fredrik Brusewitz, fick i uppdrag att etablera direkt handelsutbyte med köpmän i städerna. Glasbrukets ekonomiska problem fortsatte, och 1852 annonserades i Borås Tidning om auktion och vid den försäljning som ägde rum kom ett antal gårdar tillsammans med glasbruket att skiljas från Limmareds säteri.

Köpesumman uppgick denna gång till 86 666 riksdaler och den officiella köparen var Fredrik Brusewitz. Ytterligare tre intressenter bildade tillsammans med honom Limmareds glasbruksbolag. Bolaget hade därefter en jämn ekonomisk utveckling, driften ökade och filialbruk startades under 1870-talet. Efter en konjunktursvacka som drabbade hela landets glasindustri från 1875 och ett tiotal år framåt, vände lönsamheten åter uppåt för Limmareds glasbruksbolag. Brukspatron Brusewitz inledde ett järnvägsprojekt som skulle sammanbinda Limmared med Ulricehamn och underlätta glastransporterna. I väntan på tågen byggdes Oxabanan, en järnväg där oxar eller hästar drog vagnarna istället för lok under perioden 1880-1902. Brusewitz dog under byggandets gång och projektet slutfördes aldrig (Larsson & Lind, 1986).

Brusewitz son tog efter faderns död över ansvaret för glasbrukets verksamhet och det övergick i aktiebolag år 1900. Bruket upprustades, utvidgades och moderniserades. De tidigare vedeldade ugnarna ersattes med gaseldade ugnar. Den ekonomiska expansionen var kraftig och omsättningen fyrdubblades inom loppet av några år. En stor del av glasbrukets ekonomiska uppsving måste också tillskrivas de förbättrade kommunikationerna i Sjuhäradsbygden, med järnväg till Göteborg, Svenljunga, Ulricehamn och Alvestabanan (Segerblom, 1993). Lönsamheten försvagades emellertid åter under 1910-talets slut, och förblev låg under 20-talet med en omsättning varierande mellan 500 000 och en miljon kronor. Efter några bottennoteringar i början av 1930-talet övergavs tillverkningen av kristallglas och produktionen inriktades helt på medicin- och livsmedelsglas.

Diversifiering och splittring

Vid sidan om glasbruket utvecklades successivt andra industrigrenar under 1900-talets första decennier. Skogsråvaran från glasbruksbolagets egendom som under så många år bara eldats i ugnarna kom så småningom att omvärderas och utnyttjas i en framväxande och allt mer omfattande sågverksrörelse. Denna verksamhet var ända fram till slutet av 1940-talet integrerad med glasbruket. Olika alternativa bränslen till ugnarna prövades, och inom bolagets ramar fanns därför en torvfabrik under 1910- och 1920-talen. En annan viktig verksamhet för såväl glasbruksbolaget som dess glasblåsare och övriga anställda var jordbruket. Behovet av en större areal odlingsbar åkermark ökade i takt med att jordbruket blev allt viktigare och en reglering av Åsarps- och Sämåns vatten kom därför till stånd. Glasbruksbolaget gjorde även omfattande investeringar i stora djurstallar, vilket kom att utvecklas till en ekonomiskt snabbt växande rörelse. I slutet av 1930-talet arrenderades hela denna jordbruksverksamhet ut.

En delning av bolaget genomfördes 1947 då sågverksrörelsen styckades av och blev ett eget bolag - Limmareds skogar AB. I samma veva byggdes glasbrukets lokaler om, men den tekniska utrustningen behölls oförändrad. Den föråldrade tekniken gjorde att brukets lönsamhet avtog och övergick 1955 i förlust. Genomgripande förändringar var nödvändiga, automatisering genomfördes av samtliga maskinlinjer och fem år senare hade omsättningen ökat till 12,5 miljoner kronor. De positiva tongångarna byttes emellertid snabbt mot ekonomisk katastrof föranledd av kostnader för ytterligare nybyggnation och kraftig arvsskatt. Efter fem års arrenderande av bruket tog PLM definitivt över driften 1966. Med några omgångar av strukturrationaliseringar har sagan om det mer än 250 år gamla glasbruket nått fram till modern tid och brukets hantverksmässigt slipade kristallglas har ersatts med enkelt, lättviktigt och standardiserat förpackningsglas.

Glasbruket och dess vedbehov

Eftersom kommunikationerna under 1700- och 1800-talen var begränsad till transporter med häst baserade de flesta svenska glasbruk sin tillverkning på lokala råvaror. Glastillverkningen var inledningsvis en av de mest energikrävande industrierna och hyttorna var beroende av god tillgång på billigt bränsle för uppvärmning av ugnarna. Det var därför vanligt att stora skogsegendomar hörde till bruken. Glasbrukens lokalisering till typiska skogsbygder var särskilt påtaglig före utbyggnaden av järnvägarna. Även om skogarna mest utnyttjades till brännved för glashyttan så kom ofta ett skogsbruk att successivt växa fram parallellt med glasbruket.

Vedtillgången i Limmared var god. Glasbruket konsumerade dock stora mängder ved och ända fram till det att sågen anlades 1902 avverkades till och med den grövsta timmerskogen för att brännas i hyttan. Det ideala bränslet som eldades direkt i glasugnarna skulle utgöras av "i det närmaste grenfri granved" som först torkades i särskilda ugnar (AB Fredr. Brusewitz, 1940). Arrendatorerna på glasbrukets arrendegårdar hade skyldigheter att utföra dagsverken för bruket, och många dagsverken utgjordes av huggning i skogen och transsport av virket först till glasbruket och senare också till sågverket. Från vedkontot i Limmareds huvudbok går att uppskatta att glasbruket i mitten av 1800-talet årligen förbrukade 10 000 m³ skogsråvara (Limmareds Hembygdsförening, 1990).

Öppnandet av filialer till Limmared var till exempel ett sätt att fördela den ökade vedåtgången över en större yta. Ett annat exempel på anpassning efter bränsletillgången kan vara den övergång från direkteldade ugnar till en tekniskt förbättrad regenerativ glasugn i början av 1900-talet som möjliggjorde tillvaratagande av mindervärdigare bränslen från skog, såg och torvmossar (AB Fredr. Brusewitz, 1940). Utvecklingen mot tillvaratagande av mindervärdigare bränslen framtvingades inte av någon vedbrist, utan av direkt konkurrens från den snabbt växande sågverksrörelsen. Eldningsveden kom så småningom att utgöras av rötad ved, dimensioner klenare än 6-7 tum och tidvis skedde även stubbrytning (pers. medd. Johansson, 1997). Glasbrukets behov av skogsråvara till bränsle var således stort under en lång tidsperiod, och det var först på 1948-49 som man helt övergick till olja och el (pers. medd. Johansson, 1997). Skogsegendomens storlek till trots, ett årligt veduttag av ovan nämnda storleksklass bör ha tagit hårt på skogstillståndet.

Den pottaska som användes i glastillverkningen producerades i huvudsak lokalt kring Limmared. Pottaskan utvanns ur den aska som erhöles från bränning av lövvirke i stora högar. Askan behandlades med vatten för att laka ut lösliga salter och lösningen kokades därefter. Avkokten "kalcinerades", dvs den hettades upp, för att göra pottaskan fri från vatten och föroreningar. Eftersom inga särskilda anordningar eller redskap krävdes för själva bränningen, var det vanligt att bönderna tillverkade själva askan, men att glasbruket sedan stod för vidarebehandlingen av askan till pottaska. Från en och en halv m³ lövved kunde man utvinna ungefär ett kg ren pottaska (Mattson & Östlund 1992). Under 1700-talets slut var dock pottaskebränningen lokalt förbjuden, då bokskogsbeståndet hade missbrukats. Glasbrukets dåvarande ägare protesterade till landshövdingen, men förbudet kvarstod. Med Konungens befallningshavandes tillstånd och Jägeribetjäningens utstämpling fick pottaskebränning ändå utföras (Limmareds Hembygdsförening, 1990).

I ett av de gamla recept som finns bevarade hos Limmareds Hembygdsförening från tiden runt år 1800 framgår vilka beståndsdelar och vilka mängder som då användes till en smältdegel:

68 kg "kattsten" - kisel
 25,5 kg pottaska
 19 kg krita
 2 kg salpeter
 0,6 kg arsenik och brunsten

Även om glastillverkningen varit betydande så torde produktionen av pottaska haft ringa påverkan på skogstillståndet jämfört med uttaget av brännved. En del av pottaskebehovet köptes in från andra socknar, tom från Småland, och så småningom ersattes pottaskan med soda eller natriumkarbonat.

Skogstillstånd och skogsskötsel

Skogstillståndet har inte dokumenterats närmare förrän den första taxeringen genomfördes i slutet av 1800-talet. Äldre uppgifter har sammanställts av Anderson (1930), men gäller då hela häradet. Han skriver bland annat: "Häradets skogar hava århundraden igenom varit föremål för hejdlös skövling, stundom har denna skett genom fiendehand under danskarnas infall, men oftast till följd av enskild vinningslystnad, som åsidosättande varje tanke på framtid och efterkommande fortsatte sitt förstörelseverk, så länge det fanns något kvar att taga. Lyckligtvis hava bättre tider för skogsvårdens omvårdnad och rationella skötsel randats och Kind torde vara det skogrikaste häradet i Älvsborgs län." Specifikt om Limmared finns följande noterat om bygdens skogstillstånd: "Synnerligen värdefull och välskött skog tillhörande Akt.-Bol. Fred Brusewitz, Limmared, finnes inom socknen, som till största delen tillhör sistnämnda bolag" (Anderson, 1930).

Någon skötsel av glasbrukets skogsegendom förekom inte förrän i början av 1860-talet, då brukspatron Brusewitz anställde den förste skogvaktaren för att bedriva rationellare vård och sparsamhet. Gallringar genomfördes och de första större skogskulturerna härrör från denna tid. Den första skogsindelningen av egendomen genomfördes 1889-1901 av jägmästare E. Nordén och kronojägare E.W. Mörk. De upprättade en avverkningsplan över de bestånd som var färdiga att avverka inom den därpå följande tioårsperioden. Fortfarande 1918 var samtliga bestånd inte avverkade då "skogarna...innehöllo betydligt större kubikmassa än av dem då beräknade ca 200 000 kubikmeter"(AB Fredr. Brusewitz, 1940). Trolig orsak bakom den stora underskattningen av virkesförrådet var att hänsyn ej tagits till årlig tillväxt. Jägmästare W. Trahn fick därför i uppgift att genomföra en ny skogsindelning 1916-1918. Även denna taxering visade sig underskatta det totala virkesförrådet, då varken ungsogar eller hag-marker ingick i taxeringen. Skogsinnehavet fördelade sig 1918 på följande åldersklasser:

Tabell Åldersfördelningen av Limmareds Glasbruks skogsinnehav 1918

Ålder	Areal
1-20 år	354 ha
21-40 år	308 ha
41-60 år	308 ha
61-80 år	313 ha
81-100 år	218 ha
101-120 år	56 ha
kalmark	166 ha

Källa: AB Fredr. Brusewitz (1940)

Med tanke på hur intensivt skogsresursen utnyttjats som bränsle, främst under 1800-talet, var åldersklasserna vid denna tidpunkt anmärkningsvärt jämnt fördelade. Från den tidpunkt då skogen började skötas skedde föryngringen i huvudsak genom frösådder, men viss komplettering gjordes även med plantor. Skogsbetet var vanligt förekommande långt in på 1900-talet och eftersom brukets arrendatorer fritt fick släppa sin boskap på bete i skogen var man tvungen att inhägna hyggen som planterats (Johansson, pers. medd, 1997). Behovet av beteshagar minskade emellertid successivt och "förvildades", som det uttrycks i minnesskriften över Limmared 1740-1940 (1940), dvs blev "bevuxna med mindervärdig lövskog och en myckenhet enbuskar, samt glesa och luckiga barrskogsbestånd av alla åldrar". Dessa marker omvandlades till rena skogsmarker och tillsammans med den dikning som genomfördes under 1920-talet ökade godsets areal produktiv skogsmark med ca 250 ha (AB Fredr. Brusewitz, 1940). Blädningsmetoden var den dominerande avverkningsformen fortfarande under 1940-talet och utläggning av "rena kalhyggen av större arealer" skedde endast i bestånd där skogens ålder och bestånd omöjliggjorde blädningsmetoden.

Sågverksrörelsen - Limmareds Skogar AB

Beslut om att anlägga en såg i Limmared togs vid bolagsstämman i det då nyligen bildade AB Fredr Brusewitz. Beslutet grundades på glasbrukets behov av virke till byggnation och till emballagetillverkning och produktionen kom länge att vara en biverksamhet till den betydligt mer omfattande glasproduktionen. Maskinerna i sågverket drevs inledningsvis av en ångmaskin och först 1947 byggdes sågen om för att övergå till elektrisk drift (Limmareds Hembygdsförening). Under en lång period högs råvaran bara under en mindre del av året, perioden november-februari, och arbetskraften utgjordes av tre huggarlag om 6 man vardera (Pettersson, pers. medd, 1997). Som en följd av detta, och det faktum att man inledningsvis enbart sågade trävaror för att tillgodose det lokala behovet, skedde sågning av timret först från nyår och fram till midsommar (Johansson, pers. medd, 1997). Fortfarande i början av 40-talet sågades inte mer än 100 stockar om dagen under sågningssäsongen.

I takt med att verksamheten ökade i omfattning, såväl ekonomiskt som i volym, kom man att förlita sig på en allt större andel leveransvirke. Under sågningssäsongen 1960 kom endast 25% av virket från bolagets egna skogar (Limmareds hembygdsförening, 1990). Först vid 1970-talets början övergick man efter investeringar i anläggningar för artificiell torkning och vattenbegjutning till sågning hela året om. Moderniseringarna har därefter fortsatt från ramsåg till bandsågar och från produktion för att tillgodose det lokala behovet av emballagevirke till glaslådor och konstruktionsvirke, till fullt utbyggt hyvleri med en produktion av hyvlade trävaror strax över 100 000 m³, varav mer än 80% går på export (Limmareds hembygdsförening, 1990). Även sågverket är framme i nutid.

Avslutning

Följande valda strofer ur Sagan om Limmared (1940) skulle avslutningsvis kunna få sammanfatta denna korta glas- och skogshistoriska exposé:

<i>Liksom guld i degeln renas, Så ock krigarn i dädrika led, Kloket och mod så gärna förenas, Landet till fromma i fejd som i fred.</i>	<i>Självt får han icke uppleva dagen, Då Limmared blir stor järnvägsstation, Rak en linje från Götet blir dragen Alvesta tvärs till Karlskronabon.</i>	<i>Glasdriften ökar och hoppfullt man säljer Vagnslastvis lådor med klaraste glas, Kemiska, tekniska burkar, buteljer, Allt för ett hushåll, kristallskål och vas.</i>
<i>Ruthensparre, mannen som gjorde't, Välborn kallad med överstemin, Tidernas tack till honom är vordet Allt från de många - en god karolin.</i>	<i>Nittonhundra och två är året, Då denna strategiska bana blir klar, Trakten ej nöjd med enstaka spåret, Ännu två banor snart Limmared har.</i>	<i>Årvis tager man välvärdade skogen, Indelt i hundra års omloppstid, Såg och hyvel förädlar den mogen. Det fraktas och köres av fullaste id.</i>

Att de båda industrierna påverkat och fortfarande påverkar Limmaredsbygden är uppenbart. Ekonomiskt har de bidragit till bygdens utveckling genom de många arbetstillfällena, och de är fortfarande Limmareds största arbetsivare. Hur de båda industrierna bidragit till omdaning av landskapet är inte lika lätt att sammanfatta i en mening. Landskapet var öppnare under 1800-talet när arrendegårdarna var många och jordbruket en allemansverksamhet. Det ljusa och öppna landskapet förstärktes också av frånvaron av skogsskötsel och den utglesning av skogen som vedhuggningen till glasbruket åstadkom. Med tillkomsten av sågverket fick skogen ett ekonomiskt värde. Skogsbetet upphörde och inägomarker kring övergivna torp planterades igen med gran. Andelen lövskog har sjunkit dramatiskt under det senaste seklet delvis beroende på att hagmarker planterats igen, men därtill har "slyet" bekämpats med hormoslyr under 60- och 70-talet, och därefter manuellt i röjningen (Limmareds hembygdsförening, 1990). Skogen har blivit mer och mörkare. Önskvärd utveckling eller oundviklig?

KÄLLFÖRTECKNING

Tryckta källor:

Aktiebolaget Fredr. Brusewitz, (1940): Limmared 1740-1940, Ulricehamn

Anderson J, (1930): Boken om Kind, eget förlag: John Anderson, Uddebo, Mariestad

Larsson H, & Lind S, (red) (1986): Limmared förr och nu, studiecirkelmateriel, Limmared

Limmareds Hembygdsförening, (1990): Limmared Bygden - Bruket - Samhället 1740-1990, Gällstad

Mattson, L & Östlund, L (1992) Människan och skogen - en tillbakablick. I: Elmberg J, Bäckström P-O, Lestander T, (red): Vår skog - vägvalet, LTs förlag, Stockholm

Munthe H, (1940): Sagan om Limmareds glasbruk, Ulricehamn

Segerblom M, (1993): Känn Sjuhäradsbygden, del 8 Odling, handel och industri, Stiftelsen Känn Sjuhäradsbygden, Norma förlag, Borås

Muntliga källor:

Johansson Karl-Axel, sågmästare, pensionerad 1987 från Limmareds Skogar AB, intervjuad 2 April 1997

Pettersson John, skogvaktare, pensionerad 1974 från Limmareds Skogar AB, intervjuad 2 April 1997